

vele intellectuelen en jongeren evenals de brede massa volgen de voortrekkers van de Vlaamse autonomie niet langer.

Wij geloven ten slotte in de sociologische en filosofische meerwaarde van België. Het gaat hem natuurlijk niet over het oude unitaire België of het België van de drie K's, maar over een federaal België. Dit België is interessant voor socialisten en ecologisten. België is een voorafbeelding van het verenigd Europa. Vlaams-Waalse solidariteit en het samenleven van Vlamingen en Walen in één staatsverband is een toepassing van het socialistisch internationalisme, een oefening in Europese en mondiale solidariteit. Men kan als progressist moeilijk ijveren voor Europese en mondiale eenmaking en tegelijk ageren voor een verregaande splitsing van België.

België kan een model worden van een multiculturele samenleving. Als kruispunt van Germaanse en Romaanse invloeden, heeft dit land troeven die Vlaanderen en Wallonië afzonderlijk niet bezitten.

Er hoeft overigens geen tegenspraak te bestaan tussen een democratische Belgischgezindheid en een democratische Vlaamsgezindheid (of Waalsgezindheid), want voor ons steunt Belgischgezindheid per definitie op gelijkberechtiging van Vlamingen en Franstaligen in rechte en in feite.

De wereld in een tijdbreuk

door Rik Coolsaet - 23 juli '96

Het einde van elk tijdperk is een vruchtbare periode voor bespiegelingen over wat komen gaat. Historici, economen, sociologen en romanschrijvers deden en doen ontelbare pogingen om de wereld van morgen in beeld te brengen. Sedert het einde van de Koude Oorlog is er opnieuw een opbloei van futuristische literatuur die een 21ste eeuw beschrijven, gaande van een optimistische nieuwe wereldorde gebaseerd op integratie en samenwerking tot een pessimistische nieuwe wanorde van imploderende staten en machteloze burgers. Maar de toekomst heeft de onhebbelijke gewoonte zich niet te houden aan voorspellingen. De centrale vraag is dan ook minder hoé die wereld er morgen zal uitzien,

dan wel of het denkbaar is dat we controle verwerven over de krachten die, vandaag, de wereld van morgen aan het kneden zijn.

Deze vraag is des te dringender, omdat we de laatste jaren geconfronteerd worden met een toenemend aantal beschouwingen over de onmacht van de staat en de huiver om zich nog politiek te engageren. De speculatiedrift van de internationale kapitaalmarkten, de kloof tussen burger en politiek, de bedreiging die uitgaat van de mondialisering en de identiteitscrisis die daar voor de volkeren uit voortvloeit: deze fenomenen geven de indruk dat de toekomst zó complex en gemondialiseerd is, dat alleen berusting nog zin lijkt te hebben.

De wereld van vandaag zit in een belangrijke overgangsfase en die kan zowel in positieve als in negatieve richting evolueren. Het gevoel in een overgangsfase te zitten, mag dan op zich niet nieuw zijn; de mist die vandaag over de toekomst van de wereld hangt, is dichter en hardnekkiger dan in het verleden. De oorzaak hiervan zou kunnen liggen in het feit dat wij vandaag geconfronteerd worden met drie fenomenen:

- een wereldorde zonder orde door de afwezigheid van een grote mogendheid om orde op zaken te stellen;
- de vaandelvlucht van de politiek als gevolg van de beslissing om economie en politiek te scheiden;
- de mondialisering in een hogere versnelling, met de uitholling van de nationale staat tot gevolg.

Geen van deze fenomenen is op zich nieuw. Het zijn cyclische processen, die alle drie reeds eerder opdoken om vervolgens weer te verdwijnen. Ze voltrekken zich op verschillende tijdschalen en omdat elk van hen beantwoordt aan verschillende krachten, vereisen ze telkens verschillende remedies.

Maar ondanks het feit dat de wereld eerder al met elk van deze fenomenen heeft kennis gemaakt, kent de wereld vandaag toch een 'tijdbreuk': een kwalitatieve verandering, net zoals het kookpunt water in damp omzet. De oorzaak hiervan is dat de drie processen vandaag samenvallen en elkaar daarom versterken en het is deze situatie die aan de hedendaagse wereld zijn specifieke perceptie schenkt. En de dikke mist die over de toekomst van de wereld hangt, is op

zijn beurt het gevolg van het feit dat elk van deze processen verschillende remedies veronderstellen, die gelijktijdig moeten toegepast worden (wat op zich reeds complex is), maar dat bovendien remedies en diagnoses niet steeds op elkaar worden afgestemd.

Stelling 1. In het verleden was er 'orde' in de wereld als er een grote mogendheid was die ordening en doelstelling kon verzekeren.

De 20ste eeuw is onmiskenbaar een Amerikaanse eeuw geweest, waarbij de Verenigde Staten bij machte zijn gebleken een bepalende stempel te drukken op een groot deel van het wereldgebeuren. Vanaf de tweede wereldoorlog creëerden de Verenigde Staten, dankzij hun financieel en economisch overwicht, in een deel van de wereld een wereldorde die een concreet streefdoel had: het herstel van West-Europa en Japan en een nooit eerder geziene welvaartstoename. Een aantal internationale instrumenten werden gecreëerd, zoals de Veiligheidsraad of het IMF/de WB, waarin de naoorlogse reële economische, politieke en militaire macht dermate werd gebundeld dat de wereld decennialang 'beheerd' kon worden en status-quo, stabiliteit en voorspelbaarheid kende.

De internationale relaties kennen evenwel een dynamiek van verandering, voortgedreven door economische en technologische ontwikkelingen, en die impact heeft op sociale structuren, politieke systemen, militaire macht en de positie van individuele staten en imperia. Sedert het einde van de Middeleeuwen heeft een ongelijke economische groei opeenvolgende wereldordes geproduceerd, telkens beheerd door een grote mogendheid (of 'hegemon'): Portugal in de 16de eeuw; Nederland in de 17de; Engeland in de 18de en 19de; en uiteindelijk de Verenigde Staten in de 20ste eeuw. Elk van die mogendheden had zoveel macht, dat ze in staat was een mate van orde en stabiliteit te brengen in 'haar' wereldorde die ze probeerde naar eigen beeld te kneden. Een mogendheid werd dus een 'grote mogendheid' in de mate dat ze bij machte was 'voordelen' te bieden (van allerlei aard en gaande van materiële tot ideologische) aan andere staten die zich in ruil hiervoor inschakelden in een wereldorde die de macht van deze mogendheid

bestendigt.

Dat er ooit een einde zou komen aan de Amerikaanse machtspositie, was dus niet onlogisch. Niet de absolute macht van de Verenigde Staten is evenwel verminderd, maar wel hun relatieve macht tegenover andere mogendheden en daarmee ook hun vermogen om een wereldorde te schragen louter op eigen krachten. De Verenigde Staten van het einde van de 20ste eeuw kunnen dus niet langer dezelfde 'voordelen' bieden als de Verenigde Staten van onmiddellijk na de tweede wereldoorlog. De vrijwillige lotsverbondenheid takelt af en een centrifugale beweging zet zich in.

De verleiding is dan ook groot om op zoek te gaan naar de nieuwe grote mogendheid die de rol van de Verenigde Staten kan overnemen, volgens het klassieke patroon van elkaar opvolgende 'hegemons'. Vandaar de beschouwingen over het einde van de Westers-gedomineerde wereldorde, de voorspellingen dat de 21ste eeuw de Aziatische eeuw zou worden, de lokroep van de Aziatische afzetmarkten, de vrees voor marginalisering in een nieuwe economische wereldorde, de commerciële stormloop naar China, maar ook bespiegelingen over toekomstige botsingen tussen het Westen en een door China geleide alliantie van niet-Westerse beschavingen.

In werkelijkheid lijkt men ver af te staan van een Aziatische 21ste eeuw en wel om twee essentiële redenen. Op de eerste plaats ontbreekt in Azië momenteel datgene wat op termijn de belangrijkste vereiste is voor lange termijn-planning, nl. politieke stabiliteit, zowel in de belangrijke groeipolen, zoals China, als onderling tussen de landen van dat continent. Zo zijn velen vandaag verblind door de commerciële mogelijkheden die een Chinese afzetmarkt kan bieden, maar het zal nog enige tijd een open vraag blijven of de snelle economische ontwikkeling van China voldoende is om de centrifugale krachten in het land zelf en de verleidelijke machtsprojectie in de regio in bedwang te houden. Een tweede essentiële vereiste die verbonden is met de rol van grote mogendheid is de behoefte aan legitimiteit: een internationale orde is nooit gebaseerd op macht alleen, want op de lange duur zal de mensheid zich steeds verzetten tegen

brute (economische, militaire of politieke) macht. Internationale orde veronderstelt een aanzienlijke mate van algemene instemming. In tegenstelling tot de 19de-eeuwse Britse vrijhandel, de 20ste-eeuwse Amerikaanse liberale democratie en de al even messianistische ambitie van Lenins wereldcommunisme, beroepen de Aziatische groeipolen er zich vandaag niet op een universeel en na te volgen model te incarneren.

Stelling 2. De machteloze staat is een mythe die het gevolg is van politieke beslissingen sedert de jaren '80 om economie en politiek opnieuw los te koppelen.

Het tweede proces waarmee de wereld op het einde van de 20ste eeuw worstelt, ligt in de keuze of de economie moet gestuurd worden of daarentegen de vrije hand gegeven moet worden? Die keuze is overigens een deel van het antwoord op de vraag hoé Europa's economische machtspositie moet hersteld en verzekerd worden en is medebepalend voor de vorm die de toekomstige wereldorde zal aannemen.

Sedert de vrijhandel in het midden van de 19de eeuw het eeuwenoude mercantilisme als leidende economische doctrine onttroude, wisselden perioden van totaal vertrouwen in de werking van de marktwetten en van politieke interventie in het economische leven elkaar met regelmaat op. De eersten vonden hun inspiratie in de 18de en 19de eeuwse geschriften van Adam Smith en David Ricardo, voor wie economie en politiek totaal gescheiden werelden waren, geregeld door eigen wetten en eigen doelstellingen. Economie hoorde thuis in de privé-sfeer en was gebaseerd op het geloof dat er tussen rationele individuen een fundamentele belangenharmonie bestond, waardoor er geen behoefte was aan interventie van de politiek, die immers beheerst werd door macht, corruptie en conflict. Hoe meer vrijheid voor het individu, hoe meer welvaart voor iedereen. De tweeden vreesden de wreedheid van de marktmechanismen en de daaruit voortvloeiende dualisering van de samenleving en maatschappelijke instabiliteit en zochten naar een 'sociaal contract' en naar middelen om de markt bij te sturen om aldus armoede te bestrijden, gelijke kansen te bieden en de onzekerheid als gevolg van ziekte en ouderdom weg te werken.

Sedert het midden van de jaren '80 zegt de economische consensus dat vrije markten (wat zowel vrijhandel, privatisering als deregulering omvat), buitenlandse investeringen en een exportgerichte oriëntatie de basisingrediënten zijn van economische voorspoed. De meerderheid van de economen is hiervan vandaag even rotsvast overtuigd als hun voorgangers 35 jaar geleden geloofden in overheidsplanning en importsubstitutie. En als men nog verder in de tijd zou teruggaan, tot in de jaren '20, dan zou men botsen op een economische doctrine die vrij gelijklopend is aan de huidige economische consensus. Elke omslag in economische consensus lijkt het gevolg te zijn van een economische crisis die de grondvesten van de maatschappelijke stabiliteit dreigde aan te tasten en dus om een politieke koerswijziging vroeg. Het is opvallend hoe de huidige consensus onder economen het volledige economische credo van vóór 1930 heeft overgenomen, hoewel dat zelf in diskrediet was geraakt door de monetaire crash en de depressie van de jaren '30. Precies dit diskrediet had geleid tot de opkomst van een alternatieve consensus ten gunste van een grotere staatstussenkomst in de economie, van de New Deal in de Verenigde Staten tot de economische planning en de sociale zekerheidsstelsels in Europa. Die doctrine bleek evenwel op zijn beurt niet opgewassen tegen de dubbele oliecrisis van het begin van de jaren '70, de monetaire chaos na het opgeven van Bretton Woods en vooral de toenemende werkloosheid en economische stagnatie. Het economische roer werd opnieuw omgegooid en, onder impuls van Thatcher en Reagan in de jaren '80, koppelde de nieuwe consensus de economie opnieuw los van de politiek: het tijdperk van de liberalisering van het handelsbeleid, de deregulering van de economie en de privatisering van overheidsbedrijven was aangebroken. En daarmee ook het gevoel van ongrijpbare en onzichtbare economische krachten die het individu tot speelbal maken.

Ook de monetaire wereldorde kent een identiek, maar in tijd niet noodzakelijk gelijklopend, cyclisch verloop, dat een opeenvolging blijkt te zijn van speculatiegolven en pogingen om de monetaire chaos in te dijken. De goudstandaard had in de tweede helft van de 19de eeuw en tot

1914 een relatieve monetaire rust gebracht, in het kielzog van Englands superieure positie in de wereldhandel (en de 'voordelen' die de erkenning van Engeland als grote mogendheid met zich meebracht, cf. supra). De eerste wereldoorlog bracht daar verandering in en werd gevolgd door een ongelijke strijd tussen monetaire politiek en monetaire chaos die uitmondde in de crash van Wall Street. Tot aan de tweede wereldoorlog zouden de kapitaalmarkten vrij blijven en politici en economen, zoals Keynes, zouden met regelmaat de financiële speculatie aanklagen. Het resultaat van die campagne en van het diskrediet waarin de vrije kapitaalmarkt was geraakt, was Bretton Woods, het allereerste door regeringen geplande monetaire systeem in de geschiedenis, tot stand gekomen tegen de wil in van de grote Newyorkse banken. Op basis van de ideeën van Keynes en de New Deal-economen zochten de grondleggers ervan, ditmaal in het kielzog van Amerika's overwicht, naar een systeem waarbij de internationale monetaire orde ten dienste zou staan van produktieve doelstellingen, nl. de financiering van handel en produktieve investeringen en waarbij speculatieve geldstromen werden beschouwd als tegenstrijdig met de gezondheid van een moderne economie. Met het opgeven van de Bretton Woods-mechanismen in 1971-73 volgde echter opnieuw een periode van complete vrijheid voor de kapitaalmarkten, die meer dan ooit tevoren losgekoppeld raakten van de materiële produktie. Eén voor één gaven de regeringen hun klassieke monetaire instrumenten ter regeling van de economie op. De gevolgen: deregulering van de binnenlandse kapitaalmarkten, liberalisering van de internationale kapitaalstromen en, dankzij computer en telecom, de steeds toenemende mondialisering en innovatie van de kapitaalmarkten, gebaseerd op de overtuiging dat dit alles zal bijdragen tot hogere investeringen, hogere groei en dus grotere welvaart voor allen.

Stelling 3. De mondialisering van het einde van de 20ste eeuw verschilt niet in karakter, wel in omvang van de vorige fasen.

Het derde proces, de versnelling van de mondialisering, is het directe gevolg van de politieke beslissingen in de jaren '80 om economie en po-

litiek opnieuw los te koppelen. Mondialisering is geen recent verschijnsel. Zij is in zekere zin het gevolg van de menselijke (of westerse) expansiedrang die begon met de ontdekking dat de aarde rond was en die sedertdien in stappen is geëvolueerd. Internationale handel heeft dikwijls een belangrijke rol gespeeld als motor voor economische groei, terwijl op andere momenten het gevoel overheerste dat de mens de speelbal was van ongecontroleerde mondiale economische krachten. Mondialisering is een objectieve ontwikkeling, die op zich negatief noch positief is en daarom ook geen doelstelling kan zijn, in de zin dat het in zichzelf 'zingeving' zou meedragen, een positief streefdoel.

Op het einde van de 19de eeuw was het voor het eerst mogelijk te spreken van een globale markt, waarbij goederen, diensten, geld en personen zich vrij konden bewegen over de hele wereld en volkeren van alle continenten begonnen te produceren voor de export als raderen in een internationale arbeidsverdeling. Handel was van 1820 tot 1913 een belangrijke stimulans voor de economische groei. Kleine ondernemingen die niet meekonden, verdwenen en in de plaats daarvan organiseerden grote ondernemingen zich in wereldomspannende 'trusts' of 'industriële syndicaten' om door kartelvorming en prijsafspraken de onzekerheden van een wereld zonder planning op te vangen en aldus hun belangen veilig te stellen.

Op het einde van de 20ste eeuw is de mondialisering in sommige sectoren verder doorgedrongen dan in andere: het meest 'gemonialiseerd' zijn de kapitaal- en informatiestromen, het minst de politieke machtscentra en ergens tussen beide in, de economie. De mondialisering van vandaag verschilt van de vorige stadia door haar omvang en impact op de verschillende vlakken, precies omdat ze samenvalt met de twee andere cyclische processen, nl. de afwezigheid van een nieuwe 'grote mogendheid' en de vaandelvlucht van de politiek. De huidige mondialisering is daardoor het eerste belangrijke historische proces van de moderne tijd dat de nationale staten niet meer kunnen afbakenen, waarbij zij zich niet bij machte voelen de onzekerheden die ermee gepaard gaan, te reduceren. De staat voelt zich

m.a.w. machteloos tegenover de omvang van het mondialiseringsproces. De verleiding is dan ook groot om de wanorde in de wereld en de machteloosheid van de staat op rekening te schrijven van de mondialisering, terwijl uit het oog wordt verloren dat het niet zomaar ongreepbare economische krachten zijn die de politieke macht schaakmat hebben gezet op het einde van de 20ste eeuw. Dat is in even belangrijke mate het gevolg van menselijke keuzes en beslissingen genomen tijdens de laatste drie decennia. Het zijn die keuzes die er de oorzaak van zijn dat de politieke macht zichzelf voor een deel buitenspel heeft gezet.

Stelling 4. Het einde van de 20ste eeuw leidt een 'tijdbreuk' in, een kwalitatieve transformatie die even ingrijpend kan zijn als de overgang van de Middeleeuwen naar de moderne (of 'nieuwe') tijd.

Het moderne internationale systeem is in feite niets anders dan de groepering van soevereine staten. De werking van nagenoeg alle internationale instellingen berust nog in grote mate op de instemming van de lidstaten, die daarmee de dragers zijn van het huidige internationale systeem. Dat kan slechts functioneren als de staten de wil en de macht hebben om samen te werken.

De drie processen hebben de rol van de nationale staat als drager van het internationale systeem uitgehold. Dat wordt nog versterkt door:

- de explosie van het aantal staten, wat internationale samenwerking objectief bemoeilijkt;
- de terughoudendheid om soevereiniteit af te staan;
- desintegrerende tendensen in tal van staten: van de explosie van multinationale staten (USSR, Joegoslavië, Tsjechoslovakije) over centrifugale krachten in België, Canada, Italië, tot en met de implosie van staten als Liberia of Somalië;
- afnemende legitimiteit van de nationale staat in de ogen van de mondiale elites die de staat niet meer menen nodig te hebben en bij hen die afhankelijk zijn van sociale zekerheidssystemen.

Als de staten de wereldorde niet meer kunnen schragen, is het netto-resultaat dan ook dat de wereld op het einde van de 20ste eeuw in een transformatie zit die belangrijker is dan de cyclische transformaties van het verleden, waarbij de ene grootmacht de andere opvolgde, maar het inter-

nationale systeem als zodanig ongewijzigd bleef.

Het huidige internationale statensysteem, waarvan het territoriale beginsel tijdens en door de Koude Oorlog tot een hoogtepunt werd gebracht, is de laatste incarnatie van een politiek-territoriale orde die zijn wortels heeft in de late Middeleeuwen en waarvan de Verdragen van Westfalen, die in 1648 een einde maakten aan de bloedige Dertigjarige oorlog, een belangrijke vroege formalisering waren. Op die manier evolueerde in de 16de eeuw de wereld van een internationaal systeem gebaseerd op de macht van de Kerk (en de Keizer) die identiteit en orde verschafte, tot een systeem waarin territoriaal afgebakende staten die dubbele rol van de Kerk overnamen en ze zodoende opvolgden als dragers van een nieuw internationaal systeem, omdat Kerk en Keizer niet langer bij machte waren die rol op zich te nemen. De loyaliteit die de Middeleeuwse elite, maar ook burger, betoond had aan de Kerk, ging over op de staat. Maar die transitie duurde meer dan honderd jaar en ging gepaard met de meest bloedige en zinloze oorlogen uit de menselijke geschiedenis, gebaseerd op de religie, m.a.w. het bindmiddel van het verdwijnende internationale systeem en mogelijk gemaakt doordat het historische bewustzijn ontbrak van de aan de gang zijnde fundamentele transitie.

Die territoriaal-politieke orde werd in het verleden herhaaldelijk in vraag gesteld, maar de inertie van het soeverein-territoriale ideaal was groot genoeg om elk mogelijk alternatief te weerstaan, omdat de dragers van die orde, de staten, over voldoende macht en legitimiteit beschikten. Als dat laatste niet meer het geval zou zijn, dan is de weg open naar een nieuw internationaal systeem, dat beter is aangepast aan zowel de reële als de waargenomen mondialisering.

Slotstelling. Wat de mens gedaan heeft, kan de mens ook ongedaan maken.

Het ontbreekt momenteel niet aan ideeën of voorstellen om elk van de drie processen te 'beheersen', maar wel aan een ontstekingsmechanisme. Blijkbaar gaan individuen en ook staten slechts over tot verregaande stappen als zij het gevoel hebben dat hun 'belangen' worden aangetast, terwijl alternatieven aanwezig zijn: dat was

zo na de Napoleontische oorlogen die aanleiding gaven tot het Concert van Europa; de eerste wereldoorlog en de Volkenbond; en de tweede wereldoorlog en het koppel VN/IMF-WB.

Het is dus een keuze om al dan niet de bestaande toestand te wijzigen. Indien er evenwel geen adequaat politiek tegengewicht komt dat de klassieke regulerende rol van de staat kan herstellen, belanden we opnieuw in een situatie waarbij een groeiende dualisering tussen winnaars en verliezers de maatschappelijke stabiliteit in het gevaar zal brengen. Maar eenzelfde houding zal ook moeten aangenomen worden op het internationale vlak: indien er geen internationaal systeem komt dat het thans ontoereikend geworden statensysteem kan opvolgen, dan zijn er geen instrumenten voorhanden om in de nabije toekomst nieuwe breuklijnen te vermijden, tussen Europa en Rusland, tussen de grote industriële regio's of tussen Noord en Zuid.

Carl Devos, Isabelle Van Cauwenberghe en Frank Vandenbroucke maakten karittekeningen bij een eerdere werkversie van het essay, waarop deze samenvatting is gebaseerd. De volledige versie van het essay verschijnt in het najaar in *Samenleving en politiek*.

De centrum-loze democratie en het primaat van de politiek

door M.A.P. Bovens - 24 juli '96

Het einde van de 20ste eeuw mag dan misschien het einde van de ideologie markeren, het heeft ons zeker niet het fin de siècle van de politiek en van het debat over politieke vernieuwing gebracht. Sommige vertrouwde politieke instituties staan onder druk, andere zijn aan revisie toe en een reeks van ontwikkelingen vraagt om nieuwe vormen en gedachten. De huidige problemen van de democratie hebben te maken met wat in Nederland is omschreven als 'de verplaatsing van de politiek'. Daarmee wordt bedoeld dat in de afgelopen decennia belangrijke delen van de politieke machtsuitoefening en politieke strijd zijn verplaatst van parlement en kabinet naar andere plaatsen binnen de nationale samenleving en daarbuiten. De Belgische politicoloog Luc Huyse spreekt in dat verband van de 'emigratie

van de politiek'. In grote lijnen zou men zes verplaatsingen kunnen onderscheiden:

1. internationalisering: een verplaatsing naar de instituties van de Europese Unie.
2. regionalisering: een verplaatsing naar het lokaal bestuur.
3. verambtelijking: een verplaatsing naar ambtelijke voorportalen en issue-netwerken.
4. technologisering: een verplaatsing naar maatschappelijke organisaties.
5. individualisering: een verplaatsing naar de privé-sfeer.
6. juridisering: een verplaatsing naar de rechter.

In mijn bijdrage zou ik de aandacht willen vragen voor twee problemen, een politiek en een bestuurlijk probleem, die voortvloeien uit deze ontwikkelingen.

Politiek: verplaatsing zonder verantwoording

De verplaatsing van de politiek is in veel gevallen vooral een verplaatsing van de maatschappelijke macht en niet, of nog niet, een verplaatsing van de democratische controle. Veel van de nieuwe politieke arena's zijn besloten clubs. In de jaren '60 concentreerde de discussie zich vooral op de relatie kiezer-verkozene in het licht van een te grote 'zelfstandigheid' van de verkozene. De 'oude regenten' lieten zich te weinig gelegen aan de wens van de kiezer. De nieuwe regenten daarentegen zijn onmachtig of onzichtbaar. De moderne volksvertegenwoordiger of bestuurder deelt zijn macht met een diffuus geheel van internationale organisaties, lobbyisten, beleidsambtenaren, overlegpartners, zelfstandige bestuursorganen, rechters en pressiegroepen. Veel van de nieuwe politieke gremia dreigen bovendien en meer dan ooit, het domein te worden van de middenklasse. Lang niet alle burgers beschikken immers over voldoende vaardigheden, zelfvertrouwen en contacten om hun stem te laten klinken in die nieuwe politieke fora. Het gevaar is groot dat de stem van nieuwkomers, laagopgeleiden en maatschappelijk inactieven steeds verder verflauwt.

Bestuurlijk: de ongrijpbare samenleving

De overheid ziet zich in toenemende mate geconfronteerd met een 'ongrijpbare samenle-